

عوامل برون خانوادگی انحرافات اخلاقی و راهکارهای مقابله با آن

از منظر اسلام

خدیجه شادابی ناصر^۱

چکیده

در جامعه‌ی امروزی با توجه به توسعه علوم حوزه روانشناسی و پژوهش‌های انجام‌شده، نقش اثرگذار خانواده، در جامعه‌پذیری و به تبع آن در پیشگیری از نابهنجاری‌ها و انحرافات اجتماعی بیش‌ازپیش بر همگان هویدا شده است. حال اینکه چه عواملی بیرون از خانواده باعث انحرافات اخلاقی می‌شود و آیا راهکاری برای مقابله با آن وجود دارد سؤالاتی هستند که پاسخ آن در این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی پرداخته شده است. در مقاله حاضر بعد از مفهوم شناسی به عوامل بیرونی انحرافات اخلاقی از جمله فقر، خشونت، تهاجم فرهنگی و بی‌عفتی و بی‌حجابی اشاره شده است و در انتها راه کارهای مقابله با انحرافات اخلاقی همچون ایمان به خدا، شناخت کرامت انسانی و خودشناسی، خودسازی و تهذیب نفس و حسابرسی نفس بررسی شده است. نتیجه حاصل شده این است که قطع ارتباط با خدا و تن دادن به شهوات زودگذر زمینه اصلی پذیرش هرگونه انحراف و گمراهی است. انسان تنها به وسیله خودشناسی و تهذیب نفس و آراستن دل به صفات روحانی است که می‌تواند مراحل رشد و کمال را طی کند.

واژگان کلیدی: انحرافات اخلاقی، انحراف، اخلاق، عوامل، راهکارها

^۱ - دانش‌آموخته سطح ۲، حوزه علمیه کوثریه، زمستان ۱۴۰۲

مقدمه

در هر جامعه‌ای شیوه‌های مقابله با کج‌روی و درمان آن به نوع فرهنگ، آداب و سنن دین وابسته بوده و در یک کلمه به ایدئولوژی آن جامعه بستگی دارد. جامعه اسلامی هم از این قاعده اجتماعی مستثنا نبوده و سیستم قضایی و کیفری آن مبتنی بر شریعت اسلام است. سیاست‌های کنترلی در مقابله با انحرافات اخلاقی، تنها بخشی از معارف بلند دین اسلام است. انحرافات اخلاقی متأثر از انحرافات فردی است. زیرا بدون شک فرد صالح در ساختن جامعه سالم تأثیر بسزایی دارد و جامعه نورانی و هدایت یافته، معلول افراد هدایت‌شده و عادل می‌باشد. اگرچه از نقش جامعه هم در هدایت یا منحرف نمودن افراد نمی‌توان چشم‌پوشی نمود، بخصوص در افرادی که زمینه‌های لازم برای هدایت و انحراف را داشته باشند. لذا هم فرد و هم جامعه در به انحراف کشیدن یا هدایت یافتن افراد در تعامل هستند. لذت در این پژوهش به عوامل برون خانوادگی انحرافات اخلاقی و راهکارهای مقابله با آن از منظر اسلام پرداخته شده است.

در این زمینه کتاب و مقالات و پایان‌نامه‌های نگاشته شده است از جمله:

کتاب **آسیب‌شناسی اجتماعی** (جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی)، نوشته رحمت‌الله صدیق سروستانی است و در انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) به چاپ رسیده است. نویسنده تلاش می‌کند مشخص کند چه نوع رفتاری به‌عنوان انحراف اجتماعی تعریف شود؟ چه کسی آن را تعریف نماید؟ چگونه و چرا مردم منحرف می‌شوند؟ و اینکه جامعه چگونه با منحرفان برخورد می‌کند؟ که برای پاسخ به این سؤالات و تبیین انحراف اجتماعی نظریه‌هایی را توسعه داده‌اند. کتاب **انحرافات اخلاقی (راه‌های پیشگیری و درمان)**، جعفر گل‌محمدی، سید مجتبی هاشمی، نشر میراث فرهیختگان، ۱۳۹۹، در این کتاب اشاره به انواع انحرافات اخلاقی؛ علل انحرافات اخلاقی؛ راه‌های پیشگیری و درمان انحرافات اخلاقی شده است.

مقاله «همگرایی و فروپاشی نهاد خانواده در قرآن» نویسنده: سید ابراهیم سجادی، پژوهش‌های قرآنی ۱۳۸۳ شماره ۳۷ و ۳۸ ویژه‌نامه قرآن و آسیب‌های اجتماعی، پژوهشگر در این مقاله عوامل فروپاشی را به دودسته برون خانوادگی و درون خانوادگی تقسیم کرده از قسم نخست به

طرح و توسعه آزادی جنسی از سوی غیرمسلمانان اشاره کرده و از قسم دوم به ناهمگونی شخصیتی، فقدان درک متقابل و احساس مشترک، بی‌توجهی به حریم عفاف، می‌پردازد. مقاله «خانواده و انحرافات اجتماعی خانواده و رویکرد بازدارندگی از انحرافات و نابهنجاری‌های اجتماعی» نویسنده: رضاییان رهام، هدف نهایی این مقاله این است که خانواده‌ها بتوانند با ایجاد شرایط مناسب و برخورد مناسب و با بهره‌گیری از تعالیم اسلام از به وجود آمدن نابهنجاری‌ها و انحراف جلوگیری به عمل آورده و پیشگیری کنند و نحوه برخورد صحیح با این پدیده را بدانند.

پایان‌نامه زهره احمدی با عنوان «راهکارهای قرآنی مقابله با انحرافات اجتماعی» ستاد راهنما: زهرا شفیعی، ۱۳۹۶، نویسنده به راهکارهای اخلاقی قرآن برای پیشگیری از انحرافات و راهکارهای عملی اشاره کرده است. برای راهکارهای عملی پیشگیری از انحرافات جنسی ازدواج و حجاب را می‌توان نام برد و همچنین راهکار قرآن برای پیشگیری از انحرافات اقتصادی انفاق و پرداخت خمس و زکات و... است.

در مقاله حاضر علاوه بر عوامل برون خانوادگی انحرافات اخلاقی به راهکارهای مقابله با آن نیز پرداخته شده است که در منابع فوق این انسجام دیده نشده است.

۱. مفهوم‌شناسی

در ابتدا به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی واژگان کلیدی بحث پرداخته می‌شود.

۱-۱. واژه اخلاق

اخلاق بر وزن افعال و جمع «خلق» است. راغب در مفردات می‌گوید: «خَلَقَ و خُلِقَ - در اصل یکی است ولی کلمه خَلَقَ - مخصوص اشکال و اجسام و صورت‌هایی است که با حواس درک می‌شود و خُلِقَ ویژه‌ی قوا و سجایایی است که با فطرت و دید دل درک می‌شود».^۱ ابن منظور در لسان العرب ذکر کرده خَلَقَ به معنای گوناگونی آمده است و خُلِقَ به معنای هیئت و شکل صورتی است که انسان با چشم می‌بیند و «خُلِقَ به معنای قوا و سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می‌شوند

^۱ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، ص ۶۳۵

بنابراین اخلاق مجموعه صفات روحی و باطنی است^۱ اخلاق در لغت به معنای ویژگی ذاتی، حالت طبیعی، خوی، نهاد، فطرت و سرشت نیز آمده است.^۲

اخلاق در اصطلاح دانشمندان تعریف‌های نزدیک به هم دارد، که رایج‌ترین آن‌ها عبارت است از اصطلاحی که خواجه‌نصیرالدین طوسی در طبقات ناصری ذکر کرده: «صفات و هیئت‌های پایدار در نفس انسان که به‌طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل موجب صدور افعالی متناسب با آن‌ها می‌شود»^۳ چنان‌که ابوعلی ابن مسکویه از علمای بزرگ علم اخلاق نیز می‌گوید: «خلق حالتی است برای نفس که نفس را برای انجام کارهایی بدون تأمل و از روی عادت و منکر نفسانی فرامی‌خواند».^۴ همچنین ملامهدی نراقی نیز اخلاق را در اصطلاح «ثبات و پایداری ملکات اخلاقی و صفات نفسانی می‌داند که نسبتاً پایدارند و به‌آسانی قابل تغییر نیستند».^۵

از علمای معاصر نیز مصباح یزدی معتقد است که اخلاق در اصطلاح به معنای صفات پایدار و ملکه‌ای بازدارنده رذایل و جهت دهنده‌ی فضایل اخلاقی یاد می‌شود.^۶

با تأمل در آرای اندیشمندان مسلمان به این نتیجه می‌رسیم که اخلاق در نظر آن‌ها تنها بعدی درونی نداشته، به هر دو بعد درونی (ملکات) و رفتارهای بیرونی (افعال) توجه دارند. می‌توان اخلاق را در اصطلاح عالمان دین اسلام این‌گونه جمع‌بندی کرد «اخلاق کیفیتی برای نفس آدمی است که رفتارهایی متناسب با آن بروز می‌کند یعنی اگر کیفیت نفس خوب باشد، کارهای خوب و اگر بد باشد کارهای بد صورت می‌گیرد. پس اخلاق به اخلاق حسنه و اخلاق رذيله تقسیم می‌شود. این کیفیت نفسانی ممکن است به‌صورت غیر راسخ و یا به شکل ملکه درآید».

^۱ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۸۶

^۲ - معین، فرهنگ فارسی معین، ص ۱۰۷؛ مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ص ۶

^۳ - طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ص ۱۰۱

^۴ - ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ص ۳۱

^۵ - نراقی، معراج السعاده، ج ۱، ص ۶۱

^۶ - مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ص ۶

۱-۲. مفهوم انحراف

لغت شناسان راجع به این مفهوم معنای نزدیکی دارند به عنوان مثال ابن فارس می نویسد، انحراف از ماده «ح رف» به معنای میل و عدول است.^۱ راغب نیز گفته به معنای طرف شیء یا کناره و حد آن است.^۲ و چون از باب انفعال است به معنای کناره گرفتن یا فاصله گرفتن و میل پیدا کردن است.^۳ دهخدا ذیل واژه‌ی «انحراف» این معانی را ذکر می کند: میل و برگشتن، به طرفی مایل شدن، از راه برگشتن، از راه گشتن، کژ شدن، کج روی، بی فرمانی، اعوج و نادرستی.^۴

برای روشن تر شدن معنای انحراف، باید واژه «میل» را نیز توضیح داد؛ زیرا در تعریف انحراف، بیشتر واژه شناسان به آن اشاره کرده اند. «میل» به معنای عدول از وسط به سمت یکی از دو طرف است. این معنا و مفهوم انحراف در قرآن نیز آمده است؛ البته واژه انحراف در قرآن استعمال نشده، اما واژه های دیگری که یا موافق با معنای لغوی انحراف یا جزء مصادیق آن است مانند میل، زیغ^۵ و...، به کار رفته است؛ بنابراین انحراف به معنای خارج شدن از حدودی است که برای یک شیء، در نظر گرفته شده است و در هر چیزی معنا و شرایط خاصی را به خود می گیرد؛ زیرا هر چیزی دارای حدود مختص به خود است.

انحراف در اصطلاح همان معنای لغوی را دارد. البته معنای این واژه در همه اقسام مشترک است ولی در هر قسم، دارای ویژگی هایی است که در قسم دیگر، چنین ویژگی هایی وجود ندارد. متعلق انحراف گاهی انسان و گاهی غیر انسان است؛ یعنی این حالت ایجاد شده، گاهی در مورد انسان است و اوست که با اختیار خویش از شیء مورد نظر فاصله گرفته و منحرف شده است و گاهی در مورد غیر انسان به کار می رود. در مورد انسان نیز گاهی در زندگی فردی است و گاهی در زندگی اجتماعی و در دو حالت زندگی فردی و اجتماعی، گاهی انحراف در اعتقادات است و گاهی در اعمال و رفتار است. اعمالی که شامل اعمال و رفتار اخلاقی نیز می شود. در واقع انحراف به موارد متعددی تقسیم می شود

^۱ - ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۲

^۲ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، ص ۴۷۱

^۳ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۴۳

^۴ - دهخدا، فرهنگ فارسی دهخدا، ج ۱، ص ۲۹۸۹

^۵ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۴، ص ۲۶۹؛ همان، ج ۲، ص ۱۶۴

۳-۴. حسابرسی نفس

یکی از دستورات بسیار سازنده و مفید اسلام، امر به حسابرسی نفس است. حسابرسی از خود، یکی از بهترین راه‌های رشد و کمال آدمی است. روح آدمی ظرفیت بسیار بزرگی دارد و در صورت استفاده از این ظرفیت، به قدرت‌ها و مقامات بسیار بلندی خواهد رسید. این توانایی در وجود همه هست اما با حسابرسی و حساب کشی، برخی از آن آشکار می‌شود و تجلی می‌یابد. در محاسبه هر چیز سود و زیان آن بررسی می‌شود. محاسبه نفس نیز چنین است، یعنی حسابرسی از خود، گاهی قبل از عمل و زمانی پس از آن هست.^۱ فراموشی از اعمال و غفلت از محاسبه آن‌ها سبب هلاکت اکثر مردمان و خسران ایشان است. آدمی اگر هر چندی یک‌مرتبه به محاسبه اعمال اعضا و جوارح خود نپردازد و طاعات و حسنات خود را موازنه نکند و سود و زیان عمر خود را که سرمایه اوست ملاحظه ننماید، عاقبت امر او به هلاکت منجر می‌شود. ضد این فراموشی و غفلت محاسبه و مراقبه است. حسابرسی از نفس شامل ۵ مرحله است: ۱. مشارطه ۲. مراقبه ۳. محاسبه ۴. معاتبه ۵. معاقبه.

۱. مشارطه عبارت از این است که در هر شبانه‌روزی یک‌دفعه با نفس شرط کند و از او عهد و پیمان گیرد که پیرامون معاصی نگردد و چیزی که موجب سخط الهی باشد از او صادر نشود و در طاعات واجبه کوتاهی نکند هر عمل خیری که از برای او میسر شود، ترک نکند و بهتر آن است که این عمل را در ابتدای روز بعد از فراغ از نماز صبح و تعقیبات آن کند.

۲. مراقبه عبارت از این است که در تمام شبانه‌روز متوجه نفس خود باشد در هر کاری که می‌خواهد بکند، مراقب احوال آن باشد، چه اگر آن را به خود واگذاری، همه آن سفارش‌های گذشته را فراموش می‌کند و عهد و پیمان را می‌شکند.

۳. محاسبه آن است که در هر شبانه‌روزی وقتی را معین نماید که در آن وقت به حساب نفس خود برسد و طاعات و معاصی خود را موازنه نماید پس اگر آن را مقصر یافت در مقام عتاب و خطاب درآورد و الا شکر پروردگار نماید، مراقبه آن است که همیشه متوجه خود مراقب ظاهر و باطن خود باشد که معصیتی از او صادر نشود و واجبی را ترک ننماید و حضرت پیغمبر (ص) فرمود: که محاسبه

^۱ - الهامی نیا، اصول اخلاق اسلامی، ص ۳۰

خود را برسید پیش از آنکه حساب شمارا بکنند و اعمال خود را بسنجید پیش از آنکه از شما مطالبه حساب آن را بکنند.^۱

۴. معاتبه آن است که پس از محاسبه، چون دید مرتکب گناهای دهش و یا واجبی را انجام نداده، خود را سرزنش و ملامت کند. مثلاً خطاب به نفس بگوید: اف بر تو ای نفس، مرا هلاک کردی و بهزودی در آتش با شیاطین و بدکاران عذاب خواهی شد.^۲

۵. معاقبه: برای اصلاح، سرزنش شو ملامت تنها کافی نیست، بلکه باید نفس را در برابر گناهای که مرتکب شده، مجازات کند و برای هر گناهی مجازات مناسب با آن را قرار دهد.^۳

خداوند در آیه ۱۸ سوره حشر می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید از (مخالفت) خدا بپرهیزید و هر کس باید بنگرد تا برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده و از خدا بپرهیزید که خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است». مضمونی که این آیه شریفه دارد: در اول آیه مؤمنین را امر به تقوی در مقام عمل نموده، می‌فرماید عمل شما باید منحصر در اطاعت خدا و اجتناب گناهان باشد و در آخر آیه که دوباره امر به تقوی می‌کند، به این وظیفه دستور داده که هنگام نظر و محاسبه اعمالی که کرده‌اید از خدا پروا کنید، چنان نباشد که عمل زشت خود را و یا عمل صالح ولی غیر خالص خود را به خاطر اینکه عمل شما است زیبا و خالص به حساب آورید.^۴

^۱ - نراقی، معراج السعاده، صص ۵۴۲-۵۴۶

^۲ - الهامی نیا، اصول اخلاق اسلامی، ص ۳۳

^۳ - همان، ص ۳۴

^۴ - طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۹، ص ۲۱۶ و طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۳۹۸ و

طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۵۷۱

نتیجه گیری

با توجه به اجتماعی بودن انسان، نقش جامعه در زندگی افراد، بسیار قابل ملاحظه است. لذا در این پژوهش عوامل برون خانوادگی انحرافات اخلاقی و راهکارهای مقابله با آن از منظر اسلام بررسی شده و نتایج ذیل حاصل گردیده است.

۱- در محورا اول پس از مفهوم شناسی اخلاق و انحراف به ضرورت مقابله با انحرافات اخلاقی پرداخته شده که هرگونه انحراف فکری، عقیدتی و انحطاط اخلاقی مولد انگیزه اندیشه و عمل انسان است.

۲- در محور دوم به عوامل بیرونی انحراف اخلاقی از جمله فقر، خشونت، دوستان منحرف، تهاجم فرهنگی و بی‌عفتی و بی‌حجابی اشاره گردیده است. لذا انحرافات هم‌چون اعمال منافی عفت، اعتیاد و سرقت، از مشکلات اقتصادی و فقر ناشی می‌شود و هرگونه عمل خشونت‌آمیز مبتنی بر جنسیت، لزوماً یا محتملاً منجر به آسیب یا رنج جسمانی می‌شود. همچنین باید جوانان را از دوستان گمراه و تندروهای اعتقادی بیم داده و دور کنیم تا جوانان فاسد نشوند. بالطبع مهم‌ترین راه مقابله با تهاجم فرهنگی نیز دستورالعمل‌هایی است که قوای سرکش شهوانی انسان را مهار می‌کند. بدون شک، یکی از اموری که به شهوت جنسی دامن می‌زند، «برهنگی و خودآرایی زنان و مردان» برای یکدیگر است که تأثیر آن، به‌خصوص در میان جوانان مجرّد، قابل انکار نیست و در نتیجه قطع ارتباط با خدا و تن دادن به شهوات زودگذر زمینه اصلی پذیرش هرگونه انحراف و گمراهی است.

۳- در محور سوم به راهکارهای برون‌رفت از انحرافات اخلاقی هم‌چون ایمان به خدا، شناخت کرامت نفسانی و خودشناسی، خودسازی و تهذیب نفس و حسابرسی نفس اشاره گردیده است که یاد خدا و امید به بخشش او و بازگشت به‌سوی پروردگار، از جمله راهکارهای مقابله با انحرافات اخلاقی است. همچنین انسان در اثر شناخت خود، احساس شرافت و کرامت می‌کند به قداست و ارزش وجودی خویش پی می‌برد و فضائل و مکارم اخلاق برایش معنا و ارزش پیدا می‌کند. لذا تنها به‌وسیله تهذیب نفس و آراستن دل به صفات روحانی است که می‌توان مراحل رشد و کمال انسانی را طی کند. اگر آدم هر چندی یک‌مرتبه به محاسبه اعمال اعضا و جوارح خود نپردازد و طاعات و حسنات خود را موازنه نکند و سود و زیان عمر خود را که سرمایه اوست ملاحظه ننماید، عاقبت امر او به هلاکت منجر می‌شود.

فهرست منابع

*قرآن الکریم

*نهج البلاغه

منابع فارسی

۱. الهامی نیا، علی اصغر، *اصول اخلاق اسلامی*، قم: زمزم هدایت، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۲. امینی، ابراهیم، *خودسازی یا تزکیه و تهذیب نفس*، قم: شفق، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۳. بهرامی، غلامرضا، *کلیدهای زرین درآمدی بر اصول تربیت*، قم: دلیل ما، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۴. حکیمی، محمدرضا و محمد و علی، *الحیاه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ هـ.ش.
۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ هـ.ش.
۶. سعیدی، سعید، *مسائل اجتماعی ایران؛ جامعه شناسی اقشار و گروه های آسیب پذیر*، تهران: انتشارات علم، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۷. طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، مترجم سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ۵، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۸. علی اکبری، حسن، *تهاجم فرهنگی از دیدگاه آیات و روایات و فقه*، تهران: ناشر سازمان تحقیقات خودکفایی بسیج، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۹. مصباح یزدی، محمدتقی، *اخلاق در قرآن*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۰. مکارم شیرازی، ناصر، *ترجمه قرآن کریم*، قم: دارالقرآن الکریم، چاپ ۲، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۱۱. _____، *اخلاق در قرآن*، با همکاری جمعی از فضلا، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۲. _____، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ هـ.ش.

۱۳. _____، **احکام خانواده**، قم: انتشارات امام علی ابن ابی طالب (ع)، چاپ دوم،

۱۳۸۹ هـ ش.

۱۴. یوسفیان، نعمت اله، **اخلاق اسلامی**، قم: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه،

اداره آموزش‌های عقیدتی - سیاسی، ۱۳۷۶ هـ ش.

منابع عربی

۱۵. ابن ابی الحدید، **شرح نهج البلاغه**، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ هـ ق.

۱۶. ابن فارس، احمد بن فارس، **معجم مقاییس اللغة**، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ هـ ق.

۱۷. ابن مسکویه، **تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق**، قم: انتشارات بیدار، ۱۴۲۲ هـ ق.

۱۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ هـ ق.

۱۹. تمیمی آمدی، محمد، **غرر الحکم و درر الکلم**، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ هـ ش.

۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات ألفاظ القرآن**، بیروت: دارالقلم، چاپ اول، ۱۴۱۲ هـ ق.

۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ هـ ش.

۲۲. طوسی، محمد بن حسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۷ هـ ش.

۲۳. کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، **الکافی**، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۵ هـ ش.

۲۴. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۴ هـ ق.

۲۵. نراقی، ملا احمد، **معراج السعاده**، تهران: انتشارات رشیدی، ۱۳۶۱ هـ ش.